

vekvő magányában hogyan érleli, valóságos jövőbenező történészként, éltető utópiák vigaszát. „A Bocskai-kert szimbólum, melyben az író a jövőendő közösségi társadalom sejtjét álmodja valósággá. Mánesei is vannak. A ház előtt a diófát Móricz Zsigmondról, a fenyőt pedig Csokonairól nevezik el. A diófa »csupa árnyék és gazdagság«, a teremő létnek a jelképe, a fenyő — a »szép délcegség, örökzöld árnyéktalanság« látványával — a körülmények szerítéséből megszabadult idea törekeny tisztaságát idézi. A Bocskai olyan esztermedell, mely kizárja magából a háborús »ragadozó« morált, s érvényre juttatja az ember »növényi« természetét... Németh László vásárhelyi korszaka nem előzmény nélkül születik, mint Pallasz Athéné Zeusz fejéből. Benne gyökerizik a felszabadulás előtti időben és fejlődésben. Nemcsak megújulás, önmegőrzés is: a Bocskai-kert Vásárhely előképe.” A kettő között azonban a Háború, a „közellátó őrjás” rettenetes lépteivel.

Ebben a kettősségben mutatja be Grezsa a háború vége felé egyre fogyatkozó műveket; ide számítva végül az idők szörnyűségére való reagálásként a teljes elhallgatást is. Az értelmezésben, akár a *Kisebbségben* tárgyalásánál, újra középpontba kerül Gulyás Pál, aki félszeg, nemes, szenvedő vonásaival őrzőként s jelképként áll barátja mellett a szörnyű korban. Keresve se lehetne szebben jellemezni Németh választát a „magyar Apokalipszis” utolsó felvonására a *Gulyás Pál sírjához* 1944 májusában küldött halotti beszédnél: „Most, amikor a koporsódon te vágtatsz messze elém a halottak Magyarországaiba, a kivonulásba hadd kéreddzem mögéd fegyvernőkül. Ha messze vagyok is tőled... s még sírodnál is hánykódó dölyffel hívom ki szelíd iróniád: talán egészen méltatlan sem vagyok rád, s szabad Hadház felé a Csokonai útján mögötted kocognom ki abba a magyarságba, amelyet még vállalunk lehet.” (*Szépirodalmi.*)

FRIED ISTVÁN

Németh László háborús korszaka

„én életemben sosem odaálltam, ahova kedvem hajtott, hanem ahol szükség volt rám.”
(*Németh László*)

Nem tudjuk, mit dicsérjünk inkább: Grezsa Ferenc merészségét, hogy sokat vitatott, már saját korában (néha tudatosan) félreértett, de félreértésekre okot is adó, máig érzékenységeket érintő írói korszakot, Németh László-műveket választott monográfiájának tárgyává, vagy pedig azt a filológiai munkát, amellyel az egyes művek keletkezését, hátterét, visszhangját, értékelését nyomozta ki. Ez utóbbi mintegy irodalomtörténeti kötelesség, bár manapság a tetszetős-látványos „műelemzések” mellett szokásba jött a filológusi aprómunka lebecsülése. Grezsa tiszteletet parancsoló módon látott neki Németh László nyolc esztendeje részleteinek felderítéséhez, az életrajzi tények összegzéséhez, az írói önvallomások és a művek szembeállításához — és a legendák foszlatásához

hoz is, amely a becsületes filológiai munkának mindig magától értetődő kísérője. Az elsőt említett „dicséret” személyes tulajdonságra utal, amely látszólag kívül esik a tudomány berkein. De csak látszólag! Ugyanis, ha arra gondolunk, hogy éppen ebben a közel egy évtizedben születtek azok a Németh László-művek, amelyek közül nem egy azóta sem jelen(hetet) meg; teljesen, s mivel nem leljük az életműkiadásban, az ezért csak *majdnem* összes műveknek nevezhető, továbbá ha beleolvasunk ezekbe a művekbe, és egyben kortársá képezzük magunkat, akkor értjük is, nem is, hogy mi az oka a tartózkodásnak, a kényszerű (?) hallgatásnak. Mindez azonban nem menti, nem mentesítheti a korszak kutatóját: szembe kell néznie a tényekkel, az 1938—1944 között alakuló eszmékkel, így a Németh Lászlóéival is. S ez lehet magyarázata az olvasói igénynek: az életműsorozat teljességét kívánja a kiadótól.

Nem éppen szerencsétlenség, hogy az értékelés és az értékelésnek (reméljük: tárgyilagos és higgadt) vitája megelőzi a kiadást. Már csak azért is, mert minden műnek, de különösen az olyannak, mint amilyeneket Németh László ez évek alatt megjelentetett, több olvasata lehetséges. *Az első olvasat:* minden bizonnyal az íróé, aki megírja és korrektúrában olvassa a művet, ekkor személyesen vele igazán először. Ebben az olvasatban minden bizonnyal még semmiféle szakadék nincs az írói szándék és a megvalósulás között. *A második olvasat:* a kortársaké, s itt már a legkülönbözőbb vélemények vonulnak föl, támadva-védekező és védekezve-támadó reagálások, azonosulások és heves elutasítások, személyes sérelmek kifejeződése. S mindez a magyar irodalomnak mérgezett légkörében, egy legalábbis kettévált irodalomban, amelyben — hogy mást ne mondjak — népiek és urbánusok, a Nyugat, a Szép Szó és a Válasz írói, a Magyar Szemle, a Budapesti Szemle, az Apollo, a Korunk, az Erdélyi Helikon stb. munkatársai nemcsak mást-mást értettek az egyes fogalmakon, hanem más fogalmi rendszerben mozogtak. Helyenként a süketek párbeszédére emlékeztető módon folyt a vita, amely évtizedek múlva is fölsajgó sebeket okozott. *A harmadik olvasat:* ismét Németh Lászlóé. Aki főleg pályája utolsó évtizedében szükségesnek vélte, hogy igazolja, értelmezze szándékait, magatartását, kifejtse elképzeléseit, feltárja a félreértések okát, s ha más nem, legalább önmaga szolgáltasson önmagának igazságot. Nem utókorát tervezte meg, hanem tisztán akart állni az utókor előtt. Nem az irodalomtörténeti-olvasói értékelés számára akarta az irányt megszabni, hanem mindössze szempontokat adni ehhez az értékeléshez, amelynek kedvező voltában bízva bízott. S végül a *negyedik olvasat:* az utókoré, s ez sem mondható igazán egyértelműnek. Régi reflexek működnek, s kielégítően nem megoldott, az elhallgat(tat)ott kérdések, a sanda célozgatások, a körülírások még mindig zavarják a tisztán látást és a tiszta értelmezést.

Aki tehát Németh Lászlóval foglalkozik, annak nem elég az életpálya kanyargóinak nyomon követése, hanem tisztában kell lennie e különféle olvasatokkal is. Mert — s ez is jellemzője a vitáknak — Németh Lászlóról szólva nemcsak Németh Lászlóról van szó; a *Kisebbségben* vagy *A minőség forradalma* mai olvasója egyrészt azt a történelmi kontextust is kell, hogy érzékelje, amelyben ezek a művek nem feltétlenül az író eredeti, hanem az utólag belemagyarázott szándékai szerinti hatást keltették, másrészt elemezze azt a kevésbé fogalmi, inkább metaforikus kifejezőmódot, amelyben a kulcsfogalomnak szánt szavak többféle értelmezési lehetőséget sugalltak, harmadrészt tudomásul kell, hogy vegye egy korszak — nem bizonyosan helyes — szóhasználatát, e

szóhasználat módosulását, szavak inflációját, kiüresedését, vagy éppen ellenkezőleg, új tartalommal való feltöltődését, a fogalmak értékének változását.

Nem tett jót a Németh László-kutatásnak az az apologetikus szemlélet, amely önmagyarázatait, művek önértelmezéseit nem az egyik lehetséges olvasatnak, hanem az *olvasatnak* minősítette; és éppen úgy nem tett jót az a pre-konceptiókból építkező és eleve gyanúperrel szemlélődő, inkább sejtetésekben megnyilvánuló vélekedés sem, amely azonosította Németh Lászlónak akár legvitathatóbb gondolatait is olyan eszmékörrel, amelyhez semmi köze sem volt.

Nincs más orvosság, mint az eredeti szövegek újraolvasása és -értelmezése. Ezt kísérli meg példás lelkiismeretességgel Grezsa Ferenc. Nem ad még az adott korszakon belül sem teljes pályaképet, nem óhajt minden vitás problémára reagálni. Módszerét már korábbi műve, az 1979-ben megjelent *Németh László vásárhelyi korszaka* című monográfia ürügyén Béládi Miklós pontosan meghatározta: „A könyv írója az anyagközeli irodalomtörténeti módszert alkalmazza. Az életrajz és a művek keletkezéstörténete kezelésében lehet e módszertani elv érvényesülését tetten érni: Nem mellőzi, hanem használja és hasznosítja az életrajzot, nem veti meg a kronológiát, az úgynevezett írói fejlődésrajzban értelmet talál: a műveket nemcsak egyenként elemzi, de szemügyre veszi keletkezésük történetét, nyomom követi őket, ha lehetséges, fogantatásuk pillanatától, a tervezés, alakulás különböző stádiumain át az elkészülésig.” (Válaszutak. Bp., 1983. 91).

Ugyanakkor Béládi kifogásolja azt, hogy Grezsa Ferenc talán túlságosan tiszteli Németh László önkomentárjait (99.), és emiatt nem kerül eléggé messze az írói állásponttól. Úgy véljük, jogos ez a kifogás akkor, ha valóban Németh László teljes pályaképének feldolgozását tűzte volna ki céljául Grezsa. De a vásárhelyi korszakot bemutató, majd az időben visszafelé hátrálva, a háborús éveket felvázoló monográfia valójában csak előkészület, alaprajz, első kísérlet arra a műre, amely majd a kortársi-történelmi kontextusba helyezve, a kelet-közép-európai környezetben szemlélve, végigvezet Németh egész életén és valamennyi írói korszakán. Ilyen módon a magunk részéről „készülődés”-nek látjuk Grezsa könyvét, amely sok kérdést (például a regények elemzését) jól megoldott, másutt csak problémákat vetett föl (hiszen a szembenézés a *Kisebbségben* fogalmaival-metaforáival tüzetesebb elemzést igényelne), a Szekfű-könyv történelemvázlatának értékelése és a Németh—Szekfű-viszony szintén csak töredékes megjegyzéssor egy, már Bibó István által is kezdeményezett szintetikusabb igényű elemzéshez. Úgy gondoljuk, hogy mind az e korban keletkezett regények és színművek, mind pedig a Szekfű- és a Móricz-kötet értékelésében majd — joggal — visszafogottabb és talán kevésbé pozitívabb értékelés is hallható lesz — mint ahogy a Németh—Babits-kapcsolat is csak valamennyi idevágó szöveg, dokumentum ismerete után lesz megnyugtatóan lehetséges.

Így is sajnálhatjuk, hogy néhány — kényesnek minősíthető — kérdés talán nem kapott hangsúlyt a kötetben. Vas István jó érzéssel pécézi ki a *Kisebbségben* szövegéből az alábbi Németh-mondatot: „egy Gömbös Gyuláról föl lehetett tenni, hogy amikor eszméinket a rádióba belekiáltja, a Berzsenyiekkal rokon dunántúli középnemes vér az, ami fölharsan.” S most tekintsünk el a „fölharsanó középnemes vér” suta képétől, a másutt pontosan fogalmazó Németh László stílusának megbicsaklásától. 1939-ben vagy az 1942-es kötet megjelenésekor a Gömbössel való teljesen eredménytelen, kudarcot val-

lott találkozást feleleveníteni: nem éppen a legszerencsésebb gondolat. Emellett Gömbös az írókkal folytatott beszélgetéskor önmagát leplezte le: esze ágában sem volt a magáévá tenni az írók reformeszményeit. Németh László ne látta, ne tudta volna ezt? Ám ne ítélkezzünk könnyelműen! Ha mai tudásunkkal mondunk véleményt: jóindulatúan csodálkozunk, esetleg „kivételes mélypontot” mondunk Vas Istvánnal (könyvéről Kiss Ferenc szép kritikát írt). De — nézzünk szét a korban! Bármily furcsának is hangzik, más is volt, aki illúziókat táplált, aki Gömbös váratlan halálának tulajdonította, hogy a rokonszenvesnek egyébként aligha nevezhető miniszterelnök nem végezhetette be pozitívnak tartott (!) munkáját. Szántó György *Őt fekete holló* című igen őszinte, bár megcenzúrázott önéletrajzában beszéli el egy könyvnapis találkozását Gömbössel, párbeszédüket, s a párbeszéd lezárásául a visszaemlékezést, amely éppen nem ellenszenvet vagy bírálatot sugall.

Az irodalomtörténésznek feladata a véleményalkotás, de nem az ítélkezés, a korszak gondolkodásmódjának rekonstruálása, de nem azonosulás a korszak gondolkodásával, a hitelt érdemlő adatok logikai rendbe állítása, de nem egy kései időszak véleményének visszavetítése. Félreértés ne essék: csak annyit kell elismerni, hogy nem Németh László volt az egyetlen (talán ő a legőszintébb, a legnaivabb ebben az esetben), aki belelátta Gömbösbe a maga elképzeléseinek potenciális megvalósítóját. Ugyanakkor hiba lenne Vas István véleményét teljesen mellőzhetőnek vélnünk. Vas István Németh László kortársa, az 1930-as esztendőik irodalmi életének résztvevője, az 1938—44 között történt események részese és szenvedő alanya, olyan személyes élményekkel, olyan — jogos — érzékenységgel, amely véleményét indokolja. A *Kisebbségben* ellen például a Vörösmarty-kutatásnak is lehet ellenvetése. Az az értetlenség, amellyel Németh az ifjú Vörösmarty meseoszait kezeli, amellyel a *Csongor és Tündét* mintegy Jókai előjátékává degradálja, amellyel elmegy a *két szomszédvár* romantikus nyelvének mélytüzű lobogása mellett, valóban elképesztő. Ugyanakkor tanulságos megállapításokat tesz a *Székfű*-könyvben: „A magyar szellemi fejlődésben romantika nem is volt, csak romantikák, azoktól pedig a liberalizmust hasztalan kísérlet elválasztani.” Németh aligha hallott életében a *Lovejoy—Wellek*-vitáról: tudniillik a romantika *egységes, korstílus*-vitról (ez *Wellek* felfogása), illetve csupán *romantikák* létéről, a romantika, mint egységes irodalmi mozgalom vagy irány tagadásáról (*Lovejoy* véleménye).

Ugyancsak kitűnő, sajnálatosan nem bővebben kifejtett megállapítás az alábbi: „A XVIII. század olyasféle nemzetiségi politikát, mint a mai nacionalizmus, nem ismert, s mi későbbi lelket vetítünk vissza korábbi viszonyokba, ha egy III. Károly, vagy Mária Terézia államrezonból eredő intézkedéseibe nemzeti elfogultságot magyarázunk.” Sokszorosított formában kellene szétküldeni ezt a véleményt Kelet-Közép-Európában, és hazai használatra is maradhatna. Az meg éppen a mai történeti kutatások irányát előlegezi, hogy leírja: „En a magyar történetet összehasonlító kelet-európai történetnek szeretném tudni.”

Mégsem ezekben a kiragadott mondatokban látjuk Németh *Székfű*-könyvének jelentőségét, bár ezek a mondatok jól érzékeltetik egy gondolkodásmód pozitívumait, hanem kérdésfelvetésének merészségében, a magyar történelem egy, a *Székfű*től eltérő víziójában, amely majd a történeti drámák szemléletét is élteni, továbbá: nem utolsósorban Monarchiaellenességében, amely jel-

zi: egy állam fennmaradásának mikor vannak esélyei, és így az 1940-es esztendő körképe is lehetne:

„A monarchiát egy élni akaró népnek sem lehetett elfogadni, mert az nem volt idea többé, csak ittmaradt keret, mely minden órában szétmálhatott.”

Németh monarchiát írt, és ellenforradalmi Magyarországot gondolt (olvasatunk szerint); eszménynek és valóságnak immár semmi köze egymáshoz, ha úgy tetszik, utópiának és létező államnak sem több — maradt a reprezentálásban kimerülő forma, a „keret”, amelyet nem fog össze idea. Más kérdés, hogy az okok keresésében Németh László nem mindig találta meg a legfontosabbat, sőt, olykor külsődleges tényezőket tesz meg mozgatóerővé. Nm vitás, hogy az asszimiláció problémája erősen foglalkoztatta a magyar szellemi életet. S nemcsak a magyar szellemi életet, hanem a szomszédos országokéit. Németh László élenken kapcsolódott bele ezekbe a vitákba, és nem a legszerencsésebb kifejezéseket alkalmazta a magyarság típusainak karakterizálásakor. Az Ady által felvetett kérdés: „Mit ér az ember, ha magyar?” később a „Mi a magyar?” kérdéssé egyszerűsödött, ám ezt a leegyszerűsített kérdést színvonalasan válaszolta meg a Szekfű Gyula által szerkesztett tanulmánykötet. Ez a gondolat Keresztury Dezső megfogalmazásában ekképpen hangzik: „Ha tehát van magyar faji gondolat — amint hogy van —, annak igazi meghatározója nem vérszéklet mítosza, hanem történelmünk szelleme s erkölcsi egyéniségünk parancsa. A nemzetek állami egységének hordozója és védelmezője az országgló hatalom, életformájának, hagyományának, erkölcsiségének őrzői és újrateremtői viszont a szellem emberei. A magyar fejlődés egyik legjellemzőbb tulajdonsága (...) a mohácsi vész óta mind fokozottabb mértékben az, hogy az országgló hatalom s a nemzeti génuszt őrző és kifejező szellem csak egy-egy szerencsés pillanatban találkozik.”

Németh László pedig ekképpen nyilatkozik: „A magyar szellemi élet elnemetesedése a magyar kultúrát csináló németekkel és zsidókkal kezdődik. Ők azok, aminek Szekfű Szent Istvánt és Kazinczyt teszi meg. Utánuk már a legnagyobb Stefán—Kazinczy: Szekfű is felléphet.”

Az idézetek értelmezéséhez néhány előzetes megjegyzés. A „faj” kezdetben semleges biológiai fogalom volt, a természettudomány köréből való. Amikor a természettudományos terminológiát a pozitivisták irány ráerőltette az irodalomra és irodalomtudományra, akkor a művet és az író meg meghatározó hármasság egyik tényezője lett, a környezet, az időviszony és a faj (race, Taine szavaival) közül az, amely mintegy a herderi népleleknek „modernebb”, a hagyomány, az örökség funkciójával bíró változata. Ez részben tovább öröklődött, hiszen a pozitivisták bölcsélet és irodalomfelfogás sokáig élt, részben pedig a fajelmélet kulcsszavává vált. Nyilvánvaló, hogy Keresztury az előbbi értelemben használja. A másik megjegyzésünk Németh László mondatára vonatkozik: nemigen szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy a Szekfű-könyvben a nagyvonalú történelmi eszme-futtatás mellett — idézett mondatunk is tanú lehet — van valami a pamfletből, a személyes sértettség szinte „Szabó Dezső-s” kifejeződéséből. Kérlelhetetlen gúny jellemzi helyenként az előadásmódot, s ama hevület, amellyel például a *Kisebbségben* Kazinczy Ferencről szól. Ha megfontoljuk Németh véleményét Kazinczyról (általában) és a nyelvújításról, akkor érezzük igazán említett Németh-mondatunk pörölycsapását.

Ami mármost Keresztury felfogását illeti, a fogalmi háló itt sem feszül

ki. De gesztusa és támadásának iránya: félreérthetetlen. A magyar önismeret útjáról értekezik, és tévedhetetlen biztonsággal érzékelteti az irodalom ideális státusát egy egészséges államképződményben, és egyben a kormányzó hatalom kötelességeit is a kormányzottakkal szemben. E kettőnek feladatmegosztása és harmóniája biztosíthatná az egészséges működés feltételeit, de nem biztosítja. 1526-tól tart ez a csak kivételes pillanatokra megszakadó állapot. A jelennek szóló közvetlen figyelmeztetés a kettéhasadt ország szomorú sorsát példázza. Németh László egyfelől visszautal a — szerinte — rosszul sikerült asszimilációra, amelynek vesztesét a magyarságban látja, másfelől a téves kiindulásontra, amely Szekfű Habsburg-párti történetírását részben meghatározta, és ezáltal a németesedés igazolásához vezetett. S ha nem ismétli is meg a mély- és hígmagyarság valóban szerencsétlen tételét, a magyar kultúrát csináló (s Németh gondolatmenetéből következően: rosszul, károsan csináló) „németek és zsidók” szerepének értékelésével félreérthető, és az adott időpontban többektől félreértett következtetések levonására ad alkalmat. Aligha kerülhető meg a jövőben a higgadt elemzés, amelynek korábbi változata például Bibó Istvánnak, későbbi kísérlete Száraz Györgynek a zsidókérdésről és antiszemitizmusról írt műve. A különféle helyekről érkezett asszimilánsok hozadéka, illetve a zsidóság magyarországi és általában kelet-közép-európai útjának vizsgálata a megoldandó feladatok közé tartozik, és egyáltalában nem bizonyos, hogy szemérmes és óvatos elhallgatások, a probléma megkerülése segíthetnek a kérdés tisztázásában. Ezen a téren Németh László nézeteinek beható — és szenvedélyektől, mindenféle elfogultságtól mentes — elemzése sokat segíthet, végigkísérve nézeteinek változását, megvilágítva például álláspontjának forrásait, feltárva a Protestáns Szemle az 1927. évben megjelent (a Halálfiairól írt) Babits-kritikájának s a *Kisebbségben*, majd a Szekfű-könyv gondolatainak egymáshoz való viszonyát. Tény, hogy a magyar művelődés jellege mindig sok vitára adott alkalmat, a vidékről származottak és a városiak kultúrájának okatlan szembeállításától, a valódi népinek tartott kultúra és a gyökértelenség tartott asszimilánsoktól érkező művelődési anyag vélt antagonizmusáig igen sokféleképpen tagadta meg hol az egyik, hol a másik, hol a ki tudja, hányadik tábor (?), csoport (?), mozgalom (?) a többi-től az értéket, a magyarságot, a mélységet.

Klaniczay Tibor *Pallas magyar ivadékai* című tanulmánykötete nemcsak a régi magyar kultúra szerelmesének nyújt üdítő és tanulságos olvasnivalót. A magyar kultúra fejlődésének fontos mozzanataira hívja föl a figyelmet. Olyanokra, amelyek földrengésmérő műszernél érzékenyebben jelzik a jelenükben még csak gyöngye, később fölerősödő kilengéseket, rengéseket. *Egyetem és politika a magyar középkorban* című dolgozatának zárómondatait idézzük: „Voltak művelt emberek a középkori és reneszánsz kori Magyarországon, de az elméleti szakemberek, a professzorok hiányoztak. Dőreség lenne azt hinni, hogy csak a professzorok fejlesztik a tudományt, professzorok nélkül azonban egyetlen európai ország sem tudott eljutni a tudományos tevékenység magas fokára. A középkori magyar egyetem sikertelensége ezért a magyar kultúra egyik nagy gyengeségének a forrása lett. Végző fokon itt van annak a máig kiható rendellenességnek a gyökere, hogy inkább a zsenik és dilettánsok országa lettünk, semmint a szolid szakembereké.”

Még beszédesebb gondolatmenetünk és a Németh László-kérdés (*Az értelmiség hivatása, A minőség forradalma*) számára *Az értelmiség egyetem nélküli országban* című Klaniczay-értekezés.

Az idegen egyetemeken szerzett, magasabb műveltség és a „csak középfokú iskolát végzett”-ek műveltsége között szakadék támad, s ez utóbbi típusú kulturáltság kerül túlnyomó többségbe. A literátusok „vagy magyar nyelven deákok a XV. században” főképpen nemesek, közülük egyesek magas tisztségbe jutnak, mások íródeákokként, gazdatiszteként szolgálnak. Rétegzettségüket hiba volna tagádnunk, ám magatartásukat, gondolkodásukat „a meglehetősen egységes nemzeti ideológia” fogja egybe; s ennek jellemzői között az idegenellenességet és a nacionalizmust is megjelölhetjük. Az évszázadok során aztán sokat változott ez a réteg, a reformáció iskolapolitikája például a parasztság elől sem zárta el teljesen a lehetőséget a magasabb iskolák végzésére. Mindez azonban nem pótolhatta a „hazai egyetem hiányát”. A fejlődés így kettős jellegű lett: a középfokú iskoláknak ezt a hiányt valahogyan mégis pótolniok kellett, s így például a református kollégiumok kitűntek színvonalukkal, igényességükkel. Ellenben keveseknek (bár így is viszonylag számosoknak) adatott meg a külföldi egyetemre járás, amely a valóban korszerű műveltséget biztosíthatta. S a summázattal visszaérünk a még az 1930-as esztendőkhöz és később is egyre gyűrűző és olykor reménytelenül szomorú vitákhoz:

„Az akadémikus és deákműveltség kettőssége, amely az egyetem nélküli magyar században kifejlődött, sohasem tudott harmonikusan egybeforrni, és mindvégig magában hordta egy európai és egy nemzeti, egy korszerű és egy konzervatív, illetve egy kozmopolita és egy tősgyökeresen magyar műveltség szembenállásának, sőt küzdelmeinek a veszélyét. Olyan betegség ez, melyből a magyar értelmiség, illetve tágabban a magyar társadalom mindmáig nem tudott teljesen kigyógyulni.”

A XV. században gyökerező műveltségbeli méghasadtság változó formában vissza-visszatért a magyar századokban. Ide céloz Kazinczy Ferenc és a debreceniek vitája, amelyet csak történetietlenül lehet a népi—urbánus megosztottság előképeként vagy előzményeként értékelni. Németh László és Féja Géza nem a filológiai kutatás, nem a Kazinczy-életmű és a korszak tendenciáinak, nem a világirodalmi folyamatnak teljes ismeretében mondtak véleményt, sokkal inkább egy általuk elképzelt irodalmi módszert, irodalom- és nyelvfelfogást, valamint irodalom- és gondolkodástípust bélyegeztek meg (minden bizonnyal nem csekély Babits-ellenes felhanggal). Tény, hogy Kazinczy Ferenc (aki egyébként a magyar irodalmi múltnak jeles ismerője, és a költő Zrinyi vagy Sylvester népszerűsítője is volt) ízlésfejlesztése, antikvitás- és Goethe-kultusza, majd Kölcsy Ferenc eszményi magatartást hirdető Parainézise részben ellenállásba ütközött, vagy ami még rosszabb, közömbösséggel találkozott. Ugyanilyen visszhangtalanul haltak el Berzeviczy Gergely reformelképzelései, és a nemesi tömegek értetlenségével találkoztak Széchenyi István újítást sürgető javaslatai.

Szinte következetes sort ad ki a konzervatív vagy egyszerűen értetlen álláspont is az irodalom és a nyelv reformátoraival szemben. Petőfinek éppen úgy meg kellett vívnia csatáját, mint Ady Endrének; Petőfi új típusú népiesége és Heinén, Beranger-n, Shelley-n edzett költészete ugyanolyan megütközést keltett, mint Ady Endrének a francia szimbolistáktól, a magyar zsoltárköltőktől és a kuruc költészettől, a bibliafordítástól és a szecessziótól ihletett lírája. De a Nyugat költőinek áttörése is kivívta az ellentábor gúnyolódását, vitáját.

S jóllehet hiba volna a magyar irodalom történetét a kétfajta művelődés

küzdelmének látnunk, ezt a kétfajta örökséget azonban mindig számon tartották, és erre közvetlenül vagy áttételesen hivatkoztak, ez olykor számottevő hasadáshoz, máskor csupán felületi vitához vezetett. S még egy szempontot feltétlenül hangsúlyoznunk kell, most már kifejezetten Németh Lászlóra vonatkoztatva. Nem lehet életművének elemzésekor mellőznünk a tágabb kontextust; azt aényt, hogy ő tudatosan sorolta be — kapcsolódásaival, reagálásaival — műveit a kelet-közép-európai irodalmi folyamatba. Grezsa Ferenc monográfiájában utalást lelhetünk Miroslav Krleža és Németh László hasonló álláspontjára: a monarchiaképet illetőleg. Úgy véljük, hogy a Krleža—Németh párhuzam még jobban felfejthető, kibontható lenne. Közhelyszámba megy, hogy Németh László fedezte föl a magyar olvasónak Krležát (bár Fejtő *Erzelmes utazásának* Krleža-képe is jelentős hozzájárulásként jöhet számításba), és Krleža később jólesően nyugtázta Németh (és Fejtő) elismerő sorait. Ám a közvetlen kapcsolaton túl, szükséges volna, hogy Krleža *Glombayak*-ját és a Németh-esszék társadalomkörképét, asszimiláció és nemzeti sajátosság összefüggéseinek általuk adott leírását összevegyessük. S az sem volna haszontalan, ha Krleža és Németh kifejezetten irodalmi vitáinak jellegét párhuzamosan szemlélnénk. Ami az írói attitűdöt illeti: a monomániásnak ható önmagyarazatnak (amelyből az öngazolás sem hiányzik), a személyes élményként megélt nemzeti-történelmi változások, a történelmi összefüggések és az írói „alkatok” kölcsönös kapcsolatainak párhuzamos elemzésekor is kimutatható (főleg Krleža naplóját olvasva, valamint Németh kései önéletrajzi írásaiban tallózva) *hasonlóság*. Ugyanakkor Németh László elszánt pedagógiai reménykedését nem leljük Krležában, aki viszont a par excellence művészi korszakként felfogott szecessziós-monarchikus évtizedeket és a magyarországi radikalizmus néhány vonását látta Némethről eltérő módon.

Se szeri, se száma a Grezsa által helyesen fölvetett és továbbgondolkodásra érdemes kérdéseknek. Ez a nyitottság, ez a problémaérzékenység, ez a vitatott mozzanatokat nem elleplező, hanem olykor érintő, máskor elemző szerzői magatartás Grezsa monográfiájának érdeme. Részletekben lehet vitánk Grezsával, a vállalkozás jelentőségét és gyümölcsöztethető tanulságait azonban nem lehet eléggé hangsúlyoznunk. Az anyaggyűjtés aprólékossága, az elemzések nagyvonalúsága és egyben alapossága sokkal többet ad, mint egy életmű nyolc esztendejének alaprajzát. Biztatást sugároz, hogy egyrészt további részletkutatásokkal a még hiányzó alkotói évtizedekre is fényt derít, másrészt az általa felvázolt képet kiteljesíti. Hasznára volna ez irodalom- és művelődéstörténetünknek. (*Szépirodalmi.*)

JEGYZET

Mind a *Kisebbségben*, mind pedig — ezzel szoros összefüggésben — a Németh László—Babits-viszony elemzéséhez a továbbiakban nélkülözhetetlennek látszik a történészek ilyen irányú vizsgálódásainak fokozott mértékű bekapcsolása az irodalomtörténeti kutatásba. Mindenekelőtt Lackó Miklós és Juhász Gyula sok anyagot tartalmazó, megvitatásra érdemes könyveire, értekezéseire gondolunk. Dolgozatunk befejezése után került kezünkbe az alábbi érdekes kiadvány: „... Igévé vált”. Tanulmánygyűjtemény az ELTE XX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke által hirdetett *Babits Mihály életműve* hallgatói pályázatra beadott dolgozatokból. Szerk.: Sipos Lajos. Bp. 1985. Ebben a szerény kiállítású, de tartalmas kötetben olvasható *Szalay László: Tömeg és nemzet fogalma Babits gondolatvilágában* című írása, amelyben Babits-szemponitú elemzését adja a Babits—Németh László-vitának; sok adattal, jó anyagismerettel, de némiképpen egyoldalúan.